

NOTE DE LECTURĂ*

DE

D. M. PIPPIDI

51. ÎN MARGINEA UNUI DOCUMENT MITRIAC DIN DOBROGEA

Între numeroasele inscripții mitriace aflate de-a lungul timpului pe teritoriul României, cea descoperită la Histria într-una din campaniile 1923—1924 — „în cartierul sudic al cetății, la NV de basilica bizantină” — se învrednicește de o atenție deosebită, în măsura în care prezintă unele particularități de cuprins și de formă asupra cărora nu mi se pare că s-a stăruit de ajuns. E vorba, într-adevăr, de ceea ce s-ar putea numi „actul de fundație” al primului templu închinat „Zeului nebiruit” în cetatea de pe țărmul lacului Sinoe, e vorba, de asemenea, de un *album* care ne revelă nu numai numele citorva fruntași ai orașului, către jumătatea sec. II e.n., dar și legăturile acestora cu unul din cultele răsăritene cele mai răspândite la acea vreme pe întreg întinsul Imperiului¹.

Textul, editat de Pârvan în *Dacia*, II, 1925, p. 218, nr. 21, se prezintă precum urmează :

Τύχη ἀγαθή
'Ηλίωι Μίθρα ἀνεικήτω.
'Επὶ ἐ[ρ]εω 'Ιουλίου Σεουήρο[υ],
5 [β(ε)νεφικιαρίου] ὑπατικοῦ,
οἶδε συνεισήνεγ[κα]ν εἰς τ[ήν]
[ο]ικοδομίαν τοῦ ἱεροῦ
σπηλίου καὶ [θεο]σέβει-
αν, ὑπη[ρ]ετοῦ[ντ]ος πατρὸς
[ε]ὐσεβοῦς Μ[εν]ίσκου Νουμηνί[ου].
10 [Μ.] Οὐλπ. 'Αρτεμίδωρος, ποντάρχης,
[Ι]ππόλοχος Πυθίωνος
[Κ]άρπος 'Α[π]ολλοδώρου
[Κ]αλλίστρατος 'Απολλοδώρου
[Αἰ]λ. Διονύσιος Δημοκράτου[ς]

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în *Studii clasice* VII, 1965, p. 319—333 ; VIII, 1966, p. 231—246 ; IX, 1967, p. 223—237 ; X, 1968, p. 233—243 ; XI, 1969, p. 233—249 ; XII, 1970, p. 171—190 ; XIII, 1971, p. 171—190 ; XIV, 1972, p. 195—222 ; XV, 1973, p. 163—181 ; XVI, 1974, p. 249—265.

¹ Se cunoaște spusa lui Renan după care, în sec. II e.n., lumea veche se găsea într-un moment de cumpănă cînd, în loc să se convertească la creștinism, ar fi putut tot așa de bine să devină mitriacă (*Marc Aurèle*, p. 579).

15 [I]ούλ. Βάσσος β(ενεφικιάριος) ὑπατικοῦ
 [Αὔ]ρηλιος Αἰμιλιανός
 [Αἴ]λ. Φίρμος, Διονύσιος Διονυσοδ[ώρου]².

Iar traducerea pe care o dau cu titlu provizoriu ar suna și ea :

„Noroc bun ! Închinare Soarelui-Mithra nebiruitul ! În anul sacerdotiului lui Iulius Severus, *beneficiar* consular, următorii au contribuit la zidirea grotei sfinte și la cinstirea zeului, prin grija cuviosului părinte Meniskos, fiul lui Numenios : Marcus Ulpius Artemidoros, pontarh, Hippolochos al lui Pythion, Karpos al lui Apollodoros, Aelius Dionysios al lui Demokrates, Iulius Bassus, *beneficiar* consular, Aurelius Aemilianus, Aelius Firmus, Dionysios al lui Dionysodoros”.

Restituirea rîndului 4 e însă vizibil defectuoasă și se cere revăzută potrivit cu datele pietrei, care în acest loc înfățișează numai cuvîntul ὑπατικοῦ, la egală distanță de ambele margini, dreaptă și stîngă, ca pentru a-l pune mai bine în valoare și a-i sublinia importanța. Pentru a-și justifica lectura, Pârvan făcea observația : „A la 4-e ligne, avant ὑπατικοῦ, il y a une brisure plus grande, où l'on surprend *les traces très faibles* d'une lettre et une autre brisure, plus petite, où nous ne pourrions affirmer avoir déchiffré les traces d'un A pour pouvoir compléter les sigles AB : ἀ[πὸ] β(ενεφικιάριου)³. În realitate, examenul stelei, astăzi la MNA⁴, sau numai al fotografiei (fig. 1), dezmente aceste aprecieri, și la fel examenul desenului executat în vederea publicării de Dionisie Pecurariu, cu obișnuita-i precizie și claritate (fig. 2). Cum am apucat s-o spun înainte, ceea ce ne pun sub ochi aceste două documente figurate e cuvîntul ὑπατικοῦ, gravat la mijlocul rîndului cu o vizibilă preocupare de simetrie și fără adaos de vreun fel.

Rîndul 4 al inscripției trebuie scris deci :

υ υ ὑπατικοῦ υ υ

și aceasta ne obligă să înțelegem rîndurile 3—4 într-un mod care se deosebește simțitor de traducerea dată mai sus textului stabilit de Pârvan.

Înainte de a mă opri însă asupra semnificației citirii pe care o propun, aș vrea să relev împrejurarea că postularea unui β la începutul r. 4 e de respins și pentru alt temei, și anume pentru că sigla pentru βενεφικιάριος îndeobște folosită în inscripțiile grecești nu e β, simplu, ci βφ, cum o dovedesc nenumărate exemple din toate provinciile răsăritene ale Imperiului și cum se admite fără excepție de cei mai buni cunoscători ai problemei care ne interesează⁵. În aceeași ordine de idei, sînt ținut să semnalez și o altă inadvertență a primului editor, de data aceasta în r. 15, unde, transcriind titlul care precede numele lui Iulius Bassus (de data aceasta un adevărat *beneficiarius consularis*) redă printr-un simplu β o siglă care pe piatră se

² Exact în această formă textul se citește și la Vermaseren, CIRM, II, p. 362, nr. 2296.

³ *Loc. cit.*, p. 218—219.

⁴ Cota L 618.

⁵ La Histria chiar, sigla apare în forma-i corectă în altă inscripție publicată de Pârvan, *Histria IV*, nr. 45, r. 6. În sensul celor arătate în text, v. Fr. Bilabel s.v. *siglae*, RE II A. col. 2301 ; M. Avi-Yonah, *Abbreviations in Greek Inscriptions. The Near East, 200 B. C.—A.D. 1100* (The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Suppl. to vol. X), Jerusalem, 1940 p. 55 ; L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940, p. 322—323 ; id., *Hellenica*, X, 1955, p. 174, n. 2—3 ; id., BE, 1956, p. 167, nr. 279.

înfățișează ca un B (cf. fotografia stelei executată curînd după descoperirea inscripției și, o dată mai mult, credinciosul desen al lui Pecurariu : fig. 1 și 2). Dar *beta* tăiat de o bară orizontală e și el o siglă cunoscută pentru βεenefικιάριος, cum o dovedește, între altele, exemplul unei inscripții din Tyana pusă de un oștean roman al cărui nume e însoțit și de unele indicații privind gradul lui în armată : Κλ(αύδιος) Τορκυ[α]τος, B χώρτης πρώτης, ἐξ ὀφικίου Κασσίου Ἀπολιναρίου⁶.

E limpede, prin urmare, că dacă în cel de-al doilea caz calitatea de *beneficiarius* a personajului a fost corect redată de Pârvan, chiar dacă transcrierea gradului n-a fost făcută cu destulă acribie, în primul caz, unde e vorba de Iulius Severus, adevărata poziție socială a acestuia n-a fost bine înțeleasă, în sensul că n-avem a face cu un „gradat” de relativ mică importanță, cum erau în armata romană *beneficiarii*⁷, ci cu un personaj de prim plan, legatul imperial al Moesiei Inferioare.

Acest prim rezultat ne obligă să modificăm traducerea dată mai sus rîndurilor 3—4, după textul lui Pârvan, făcînd-o să sune : „În anul sacerdoțiului lui Iulius Severus, guvernatorul de rang consular (al Moesiei Inferioare)”⁸, ceea ce înseamnă că preoția la care se referă expresia ἐπ’ἱέρειῳ nu-i aceea a confraternității mitriace (cum înțelegea Pârvan, atunci cînd nota în treacăt : „la datation d’après le prêtre du collège mithriaque n’est pas inconnue”⁹), ci a zeului-patron al Histriei, Apollon Ἰητρός, ai cărui slujitori au fost investiți cu eponimatul Histriei de la întemeierea cetății¹⁰ pînă tirziu în epoca romană¹¹. Aci, e adevărat, ne lovim de dificultatea că în istoria cetăților dobrogene un trimis imperial investit cu demnitatea de eponim nu ne e pînă acum cunoscut¹². Trebuie observat însă că, în funcție de bunăvoința manifestată uneia sau alteia din cetățile libere de sub oblăduirea sa, un guvernator provincial putea lesne să accepte o asemenea dovadă de prețuire din partea unei πόλις lăudate pentru lealismul ei¹³,

⁶ IGR, III 130 ; cf. D. Magie, *De Romanorum iuris publici sacrique uocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conuersis*, Lipsiae, 1905, p. 133.

⁷ Alfred von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2. durchgesehene Auflage von Brian Dobson, Köln-Graz, 1967, p. 32 urm.

⁸ Ἰπατικός, în înțelesul de *consularis* (= „trimis imperial de rang consular”), și în inscripția agonală din zilele lui Severus Alexander (*Contribuții la istoria veche a României*², p. 447), și în dedicația dionisiastilor histrieni „vîrstnici” în cinstea lui Elagabal (*Studii de istorie a religiilor antice*, p. 246—247).

⁹ Dacia II, 1925, p. 220, cu trimitere la CIL, III 4417.

¹⁰ Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, p. 109, cu observațiile mele din *Contribuții*², p. 80—85.

¹¹ În starea de azi a documentării, mărturia cea mai tirzie privitoare la eponimia preotului lui Apollo la Histria e dedicația de cinstire a lui C. Iulius Pollio din a doua jumătate a sec. II e.n. (St. clasice, XI, 1969, p. 238—243).

¹² Împrejurările în care scriu nu-mi îngăduie să fac în această privință cercetarea adîncită care s-ar impune. Chiar în lipsa unor mărturii directe, mi se pare totuși că o afirmație de principiu ca a lui Liebenam („Sicher scheint mir zu sein, daß die vom Kaiser oder andern angesehnen Persönlichkeiten übernommenen Gemeindeämter zugleich die eponymen waren”) poate fi acceptată fără șovăire (*Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 285).

¹³ Cf. cuvintele lui Plautius Silvanus Aelianus în scrisoarea adresată histrienilor în legătură cu pescuitul în Peuce : ἐγὼ δὲ τοσοῦτον ἀπέχ[ω τοῦ θραῦσαι τι τῶν ἐκ] χρόνου φυλασσομέν[ων] ὑμῖν [δικαιῶν, ὥς καὶ παρευρεῖν ἂν ἡδέως] δι’ ὧν ἐκνέσται κοσμεῖν ἀρχέαν πόλιν καὶ Ἑλληνίδα καὶ ἐς τὸν Σεβαστ[ὸν] εὐσεβῆ καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς οὕσαν εὐ[σεβῆ] (*Contribuții*², p. 354, cu comentariul p. 371 urm.).

și tot așa că, în vremea din urmă, un decret al thiasitilor din Callatis ne-a adus știrea surprinzătoare că în anul 15 e.n. sau curînd după această dată împăratul Tiberiu accepta să fie βασιλεύς la Callatis, potrivit datinei privitoare la eponimia din acest oraș¹⁴.

Altă chestiune e aceea de a ști dacă în eponimul Iulius Severus al textului care ne reține atenția trebuie să vedem pe Sextus Minucius Faustinus Cn. Iulius Severus, guvernator al Moesiei Inferioare la o dată care ar putea fi aproximativ 129—131 e.n.¹⁵, pe T. Statilius Iulius Severus, deținătorul aceleiași demnități în 159¹⁶, sau pe L. Statilius Iulius Severus, colegul de consulat al acestuia în 155 și urmașul lui la conducerea Moesiei în 160?¹⁷ — Pentru motive pe care nu le mărturisea limpede, dar care în esență se reduc la lipsa pe piatră a siglei postulate de Pârvan, Arthur Stein, care socotea și el că preotul din r. 3 ar putea fi un trimis imperial, opta pentru Sextus Minucius Faustinus Cn. Iulius Severus¹⁸. În ce mă privește, întemeiat pe indicațiile de care dispunem cu privire la unii din credincioșii înșirați în r. 9—17 ale textului, și în special la cariera lui M. Ulpius Artemidoros, συναγωγέως al gerusiei în anul 138 și fruntaș al vieții publice histriene în zilele lui Antoninus Pius¹⁹, îmi îndrept preferința spre T. Statilius Iulius Severus, al cărui nume apare într-un document local pe care Stein n-a avut putința să-l cunoască, plîngerea adresată numitului demnitar de locuitorii unui sat din teritoriul histrian în legătură cu prestațiile și rechizițiile abuzive la care erau supuși de unii funcționari ai administrației imperiale²⁰. Evident, exclus nu-i nici ca Iulius Severus din inscripția mitriacă să fie cel de-al treilea din seria guvernatorilor cu acest *cognomen*: L. Statilius Iulius Severus; dar decalajul cronologic între el și predecesorul lui fiind abia de un an, pînă la urmă e indiferent dacă în realitate avem a face cu unul sau cu celălalt.

Ceea ce e interesant, în schimb, e că ne găsim înaintea primului caz pînă acum cunoscut cînd un guvernator împărătesc al Moesiei Inferioare ni se înfățișează ca eponim într-o cetate de pe litoral. Ceea ce e iarăși interesant, e că printr-o potrivire care nu-i desigur întîmplătoare pe „actul de fundație” al grotei mitriace, alături de numele consularului Iulius Severus, apar numele citorva reprezentanți de seamă ai societății histriene de la mijlocul sec. al II-lea e.n. Dintre aceștia, cel mai bine cunoscut ne e, fără îndoială, M. Ulpius Artemidoros (în alte inscripții Artemidoros Herodorus), al cărui nume se întîlnește într-o serie de documente ale vremii și despre care mi s-a întîmplat să scriu în mai multe rînduri²¹. Fără să revin aci asupra celor spuse cu alt prilej, rețin amănuntul că dintre demnitățile

¹⁴ D. M. Pippidi, StCl, VIII, 1966, p. 87—96. Recenta încercare a Alexandrei Ștefan de a dovedi că în inscripția citată eponimul imperial n-ar fi Tiberiu, ci Octavian, nu scade cu nimic interesul documentului pentru teza apărută în text. Dar argumentele tinerei colege sînt departe de a fi convingătoare, cum am încercat s-o dovedesc în StCl, XVI, 1974, p. 256—260.

¹⁵ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapeșt, 1940, p. 66—67.

¹⁶ Id., *ibid.*, p. 75.

¹⁷ Id., *ibid.*, p. 76.

¹⁸ *Die Legaten von Moesien*, p. 66.

¹⁹ Mai jos, nota 21.

²⁰ I. Stoian, *Dacia*, n.s. III, 1959, p. 375 = SEG, XIX, 1963, nr. 476, r. 6—8: ἐντευξίς τῶ κρ[ατίσ]τῳ ὑπατικῷ Ἰουλ[ί]ω Σ[ε]ουήρῳ παρὰ κ[ωμ]η[τῶν] κτλ.

²¹ *Contribuții* ², p. 386—400 și 401—425; StCl, IX, 1967, p. 228—230.

ocupate de Artemidoros în cursul unei cariere excepțional de bogate redactorul inscripției noastre a reținut numai pe acea de *ποντάρχης*, cea mai înaltă din câte se ofereau ambiției unui grec născut într-una din cetățile membre ale Comunității pontice²². Semnificativă pentru viața religioasă a Imperiului în sec. al II-lea mi se pare și împrejurarea că omul care în inscripția noastră figurează la loc de frunte printre ctitorii pesterii mitriace din Histria, în alte documente e pomenit ca apărător al cultelor tradiționale și, înainte de toate, ca susținător al întrecerilor muzicale organizate periodic în cinstea lui Dionysos²³.

52. SUFLETE CHINUITE ÎN CĂUTAREA MÎNTUIRII

E îndeobște știut că în istoria lumii vechi secolele II—IV e.n. reprezintă o perioadă de înfrigorare căutări religioase, exprimate câteodată prin încercări de învigorare a unor culte tradiționale, grecești sau romane¹, altele prin adoptarea simultană sau succesivă a mai multor religii de mîntuire venite din Iran, din Anatolia, din Egipt sau din Siria. Dintre exemplele de acest fel mai bine cunoscute rețin atenția, pe lângă sugestivul itinerar spiritual al lui Peregrinos² (către jumătatea sec. al II-lea), acel al lui Vettius Agorius Praetextatus — *uir clarissimus et inlustris* — și al soției sale Aconia Fabia Paulina, care în a doua jumătate a secolului al IV-lea ocupau în societatea romană rămasă credincioasă zeilor părintești un loc de frunte, justificat de vechimea spiței, de un *cursus honorum* neobișnuit de bogat, dar mai ales de o pietate exemplară, pusă în serviciul divinităților păgine celor mai felurite³. În toate aceste privințe, monumentul funerar al celor doi soți — împodobit cu lungi inscripții în versuri și în proză — ne oferă amănunte semnificative, din care mă mulțumesc să spicuiesc indicațiile privitoare la frământările lor sufletești, așa cum se oglindesc în lunga listă de sacerdoții exercitate cu sîrg și în marele număr de inițieri în tainele unor religii exotice, acumulate de cei doi soți de-a lungul unei vieți comune de nu mai puțin de 40 de ani. *Augur, pontifex Vestae, pontifex Solis, quindecemuir, curialis Herculis, sacratus Libero et Eleusiniis, hierophanta, neocorus, tauroboliatus, pater patrum* — citim în textul care proslăvește cuvioșia lui Vettius Agorius⁴; iar cu privire la meritele dobîndite în același domeniu de Aconia Paulina: *sacrata Cereri et Eleusiniis, sacrata apud Eginam Hecatae, tauroboliata, hierophantria*⁵.

²² *I Greci nel Basso Danubio*, p. 180—181; StCl, IX, 1968, p. 357—371.

²³ *Contribuții*², p. 401 urm. și, pentru înflorirea cultului lui Dionysos în Dobrogea romană, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 234—266.

¹ E cazul lui Dionysos, între altele, al cărui cult — în forma-i mistică — n-a fost niciodată mai răspîndit decît în epoca imperială. Cf. A. Bruhl, *Liber Pater*, Paris, 1953; M. P. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Ages*, Lund, 1957, și, pentru situația din Dobrogea în aceeași perioadă, ale mele *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 234—266.

² În legătură cu care, vezi tratatul cunoscut al lui Lucian și cartea mea abia citată, p. 178—205.

³ Cf. Macrob., *Saturn.*, I 17, 1: „sacrorum omnium praesulem esse te, Vetti Praetextate, diuina uoluerunt...”

⁴ ILS 1259, r. 3—10.

⁵ *Ibid.*, r. 20—23.

Singură lectura acestor lungi liste de inițieri e revelatoare pentru temerile celor doi soți cu privire la viața de peste veac. O analiză a lor mai amănunțită ⁶ n-ar face însă decît să mă depărteze de preocupările mele obișnuite în aceste pagini. Ceea ce-mi propun într-adevăr să relev e simplul fapt că „neliniști” de felul celor abia semnalate nu lipsesc la greco-romanii din Pontul Stîng, și mai ales din Dobrogea, de unde mărturiile la dispoziția noastră sînt mai numeroase. Și aci, cum era de așteptat într-o parte a lumii antice în care păgînismul avea să stăruie multă vreme după edictul din Milan, setea de nemurire și de izbăvire a credincioșilor se exprimă, pe de-o parte prin atașamentul la religia părinților, care-i face să înfrunte rigorile autorităților creștine, lumești și ecleziastice ⁷, pe de alta, prin tendința de a nu lăsa nimic neîncercat în acest sens, participînd la cinstirea cît mai multor divinități și cumulînd ceremoniile de inițiere.

Vorbînd altădată de personalitatea și de cariera lui M. Ulpius Artemidoros, președinte al gerusiei histriene în 138 și pontarh al Comunității moesice sub domnia lui Antoninus Pius ⁸, nu uitam să notez împrejurarea că acest „stîlp” al religiei tradiționale (cunoscut susținător al lui Dionysos într-o vreme cînd cultul zeului viței se bucura în întreg Imperiul de o favoare excepțională ⁹) e totodată unul din subscriitorii la zidirea primei „peșteri” mitriace din Histria, la o dată de cîtuț în jurul anului 160 e.n.¹⁰. Alături de el, alți frunțași ai vieții publice histriene, ca numitul Κάροτος Ἀπολλοδώρου, se înscriu și ei printre susținătorii „întregerilor sacre” dionysiace și, totodată, ai cultului iranlian de curînd introdus în cetatea de pe țărmul lacului Sinoe¹¹.

Fenomenul se poate urmări și în epoca Severilor — înainte și după „pragul” cronologic care e anul 200 —, nu numai în Histria dar și în Tomis, de unde ni s-au păstrat documente revelatoare din acest punct de vedere, ca dedicația AEM, XI, 1887 p. 44, nr. 57, din zilele consularului Ovinus Tertullus, sau dedicația cîntăreților dionysiaci în cinstea lui Iulius Gaetulicus, guvernator al Moesiei Inferioare sub Severus Alexander ¹². La aproximativ douăzeci de ani de interval, cele două documente ne înfățișează cel puțin doi bărbați — poate din Histria poate din Tomis — deopotrivă angajați în viața religioasă a celor două cetăți, o dată ca închinători ai Cybele, altă dată ca membri (și conducători !) ai unei asociații de hymnozi în slujba „marelui” zeu Dionysos. Unul din ei, Achilleus al lui Achillas, figurează în jurul anului 200 printre membrii unei asociații de *dendrophori* tomitani ¹³ cu titlul de „părinte” (πατήρ), demnitate din cele mai rivnite

⁶ Așa cum au încercat într-o vreme recentă Th. W. J. Nicolaus, *Praelexatus*, Diss. Amsterdam 1940, și Pieter Lambrechts, *Op de Grens van Heidendom en Christendom het Graf-schrift van Vettius Agorius Praelexatus en Aconia Fabia Paulina*, Med. van de Koninkl. Vlaamse Academie voor Vettenschappen, Klasse der Lettoren, XVII, 1955, Nr. 3.

⁷ E ceea ce mi-am propus să dovedesc într-o conferință ținută în 1965 la Collège de France : *Sfîrșitul păgînismului în Scîția Mică* (= *Studii de istorie a religiilor*, p. 284—310).

⁸ *Contribuții la istoria veche a României* ², p. 386—400.

⁹ Mai sus n. 1 și, în *Contribuțiile* abia citate, p. 401—425.

¹⁰ Dacia, II, 1925, p. 218, nr. 21 ; pentru dată, mai sus p. 191.

¹¹ *Contribuții* ², p. 413.

¹² *Ibid.*, p. 445—463.

¹³ Inscriptia, acum, și în IGR I 614.

în ierarhia mistică a confraternităților din epoca imperială¹⁴. Aproape două decenii mai târziu (în 218, cum am încercat s-o dovedesc altă dată¹⁵), același personaj se regăsește, — tot cu titlul de πατήρ — printre membrii „cercului” de dionisiaști vîrstnici histrieni (σπειρα Διονυσιαστῶν πρεσβυτέρων) activ în zilele lui Elagabal, iar ceva mai târziu — între 222—225, cu multă probabilitate — în lista hymnozilor biruitori într-un concurs de cinstire a „marelui zeu Dionysos” (ὕμνων οἱ περὶ τὸν μέγαν θεὸν Διόνυσον)¹⁶. Identitatea celor doi Achilleus nu lasă loc îndoielii, iar calitatea de πατήρ a personajului subliniază de fiecare dată fervoarea cu care pare să se fi angajat deopotrivă în cultul tradițional al lui Dionysos și în cel oriental al Cybele, — oricare va fi fost în realitate ordinea adevăturilor lui la cele două religii de mîntuire.

O atitudine asemănătoare față de problema religioasă întîlnim la un contemporan al „părintelui” Achilleus — membru și el al celor două asociații care ne-au reținut atenția. E vorba de cineva care în inscripția tomitană figurează ca Ἀλέξανδρος Ηδεῖ, cu titlul de ἀρχιδενδροφόρος¹⁷, iar în cea histriană cu numele de Ἀλέξανδρος Ηλεῖ, printre concurenții la întrecerea muzicală cîștigată de hymnozii dionisiași. Că e vorba de același individ, mi se pare lesne de înțeles din împrejurarea că, după știința mea, un nume cu genitivul Ηδεῖ nu pare să existe în onomastica greacă¹⁸; în al doilea rînd, pentru că în inscripția hymnozilor din zilele lui Iulius Gaetulicus un μεσόχορος καὶ [χο]ροστάτης al acestei grupări — Αὐρ(ήλιος) Ηλεῖ τοῦ Ηλεῖ — figurează la loc de cînte împreună cu trei feciori: Αἰλιανὸς Ηλεῖ, Ἀλέξανδρος Ηλεῖ și Σατουρνείλος Ηλεῖ¹⁹. Cît se poate judeca, al doilea din aceștia e *archidendrophor*ul din inscripția tomitană citată înainte, dacă ne gîndim la trăsătura definitorie a oamenilor din această vreme de a-și căuta izbăvirea în inițierea simultană în cît mai multe religii de mîntuire, dacă ne gîndim, mai ales, la raritatea numelui, explicat cîteodată ca o formă vulgară a grecului Ἥλιος, alteori ca un nume indigen, frecvent întîlnit în Cilicia, Cappadocia, Lycaonia și Pisiidia²⁰. Sub o formă ușor diferită, numele apare și în inscripții din Chersonesul Tauric, unde ni s-a păstrat piatra funerară a unui Ἥλις Ἥλιτα²¹, cam din aceeași vreme cu dedicațiile din Histria și Tomis. E de observat totuși că numitul Ἥλις nu era originar din Chersones, ci din Amastris, port al Paflagoniei, și că forma în care numele figurează pe piatră poate fi interpretată ca o transcriere fonetică a lui Ηλεῖς din documentele citate înainte²².

¹⁴ Fr. Poland, *Gesch. griech. Vereinswesens*, Leipzig, 1909, p. 363 urm., 371 urm. Pentru colegiile mitrice, în special, K. Latte, *Röm. Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 351—352, pe lângă M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Paris—Bruxelles, 1960, p. 115—126.

¹⁵ *Studii de istorie a religiilor*, p. 255—256.

¹⁶ Mai sus, n. 12.

¹⁷ IGR I 614, col. I, r. 17.

¹⁸ Nimic de felul acesta în bătrînul Pape-Banseler, nici în Fick, nici în Bechtel. Un nume ca Ἡδέας (fem. Ἡδεῖα, Ἡδύστη), creat de la ἡδύς, n-are nimic comun cu al nostru.

¹⁹ Rîndurile 12 și 15—17.

²⁰ L. Robert, *Hellenica*, IX, 1950, p. 25; BE 1955, p. 243, nr. 163 a.

²¹ IPE I² 542; cf. 582.

²² Nimic, în această privință, la Ladislav Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praha, 1955, p. 382, 1010.

Oricare ar fi adevărul în această privință, mi se pare sigur că bizarul "Ηδαι din lista dendrophorilor tomitani trebuie să facă loc patronimicului Ηλει — atât de bine atestat la Histria —, și aceasta independent de chestiunea de a ști dacă trebuie să vedem în el o variantă a lui "Ηλιος (de tipul 'Αντώνις, Διονύσις) sau un nume indigen, anatolic, cum [ne] îndeamnă să credem contextul în care apare în documentele din Asia Mică și chiar din Chersones.

53. CRITICI SAU CALOMNII? PE MARGINEA UNUI STUDIU MAI VECHI AL LUI JACOB BROMBERG

Redactarea unui amplu comentariu al documentului neprețuit care e pentru istoria Dobrogei în antichitate *Horothesia* lui Laberius Maximus îmi dă prilejul să revăd cu ochi noi o seamă de contribuții românești și străine privitoare la subiect, citite cu mulți ani în urmă și în parte uitate. Una din acestea e lungul articol al lui Jacob Bromberg: *Toponymical and Historical Miscellanies*, tipărit în Byzantion XII, 1937, p. 151—180, 459—475 și XIII, 1938, p. 9—71, — nu fără remușcări din partea editorului, Henri Grégoire, și nu fără a-și fi atras, în paginile aceleiași reviste, o replică imediată din partea regretatului Nicolae Bănescu¹. Cu unele susțineri temerare ale medievistului american mi s-a mai întâmplat să mă ocup, în treacăt, în ale mele *Contribuții la istoria veche a României*, respingând ipoteza nefundată despre localizarea insulei Peuce în triunghiul dintre Isaceea, lacul Babadag și iezerul Razelm². Altele, mai puțin anodine, și-au primit din partea altora răspunsul cuvenit, și nu-i aci locul să revin asupra lor, asigurându-le o publicitate nemeritată. Ceea ce-mi reține de altfel atenția în paginile la care mă refer nu-s afirmațiile fanteziste cu privire la o problemă sau alta (greșeli ni se întâmplă tuturor să facem), ci felul în care acestea ni se servesc ca tot atâtea adevăruri indiscutabile ori curajul cu care învățați vrednici de stimă sînt chemați la ordine în numele unei etici profesionale de care autorul nostru, el cel dintîi, e departe de a da dovadă. Din acest punct de vedere, semnificativ între toate mi se pare un pasaj de la p. 24 în care, respingînd *de plano* căutarea în Dobrogea a episcopatului dispărut Vicina (pe care, fără șovăială, încearcă să-l strămute pe coasta de nord-vest a Caucazului³), J. Bromberg, cu o subțire ironie la adresa cercetătorilor români, se încumetă să scrie: „...A well idea would also have been to derive the name of Vecina from that of Οὐεζίνας, the Dacian chief who fought in the war against Emperor Domitian (Dio 67, 10, 2). In this way something not unlike a connection would have been at last established between Dacia and Dobroudja, which already has cost the Rumanian scholars much sweating and drastic compromises with their scientific conscience”.

¹ Byzantion, XIII, 1938, p. 73—90. Cf. Gh. I. Brătianu, RHSEE, XIX, 1942, p. 133—175.

² *Contribuții*², p. 367. Ipoteza, apărută cîndva și de unii cercetători români (ca M. D. Ionescu-Dobrogeanu, BSG, XXX, 1909, p. 40), fusese în realitate formulată în secolul trecut de Kruse în disertația intitulată *De Istri ostiis* (Breslau, 1851, p. 53).

³ În această privință, vezi replica lămuritoare a regretatului Vitalien Laurent, în *Échos d'Orient*, XXXVIII, p. 91—103: *Un évêché fantôme ou la Bitzina laurique*.

Ceea ce ne lasă să înțelegem această frază tendențioasă la adresa nenumiților „Romanian scholars” e că legătura postulată de aceștia între cele două maluri ale Dunării-de-jos în antichitate ar fi imaginară și că asemenea teze nu s-ar fi putut susține din partea lor fără o sfruntată călcare a adevărului istoric. Sensul atacului e precizat de o notă care însoțește pasajul citat și în care, referindu-se de data aceasta la Pârvan, atrăbilarul critic își dezvăluie motivul nemulțumirii. „Vasile Pârvan — citim — writes in big capitals DACI along Dobroudja on his archaeological map of this country... This falsification is of the kind that would drive one into despair, were it not so risible... 4”.

Aci cutezarea criticului nu-i egalată decit de disprețul lui pentru adevăr. Un minimum de informație i-ar fi permis să știe că locuitorii de baștină ai Dobrogei antice au fost, după mărturii care încep cu Herodot 5, „geții nemuritori”, a căror înrudire de sînge și de limbă cu dacii din stînga Dunării e și ea atestată, între alții, de un cunoscut pasaj din Strabon în care — parcă spre lămurirea viitorimii, pînă-n al XX-lea secol — geograful din Amaseia arată limpede că „dacii vorbesc aceeași limbă cu geții, dar aceștia sînt mai cunoscuți de greci deoarece se mută de pe un mal pe altul al Dunării : ὁμώνυμοι δ' εἰσὶν οἱ Δάκοι τοῖς Γέταις, παρὰ μὲν οὖν τοῖς Ἑλλήσιν οἱ Γέται γνωρίζονται μᾶλλον διὰ τὸ συνεχεῖς τὰς μεταναστάσεις ἐφ' ἑκάτερα τοῦ Ἰστροῦ ποιεῖσθαι 6 (cf. și VII 3, 12 : „a existat și o altă împărțire a teritoriului, din cele mai vechi timpuri, unii fiind numiți daci, iar ceilalți geți. Geții sînt cei ce se-ntind spre Pont și spre răsărit, iar dacii cei așezați în partea opusă, spre Germania și izvoarele Istrului : γέγονε δὲ καὶ ἄλλος τῆς χώρας μερισμός συμμένων ἐκ παλαιοῦ· τοὺς μὲν γὰρ Δακοὺς προσαγορεύουσι, τοὺς δὲ Γέτας. Γέτας μὲν τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἑω, Δακοὺς δὲ τοὺς εἰς τάναντία πρὸς τὴν Γερμανίαν καὶ τὰς τοῦ Ἰστροῦ πηγὰς . . .)

Asemenea atestări textuale (ca să nu mai vorbim de cercetările arheologice ale căror rezultate, măcar pînă-n 1937, s-ar fi convenit și ele cunoscute cuiva care scria în 1938) l-ar fi îndreptățit din plin pe Pârvan să marcheze pe harta Sciției Mici în epoca romană (publicată mai întîi în raportul de săpături intitulat *Ulmelum I*, apoi reprodusă în *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* 7) alături de besi, situați în *Hinterland*-ul Histriei, pe dacii al căror nume — scris, e adevărat, cu slove mari — apare mai la Sud de valea Carasu, aproximativ de la granița actuală a R. P. Bulgaria pînă-n dreptul lacului Tașaul. Dar, s-ar putea obiecta în legătură cu această indicație cartografică, Pârvan are vina de a fi vorbit de *daci*, acolo unde izvoarele literare pomenesc pe *geți* (chiar dacă, așa cum s-a văzut din afirmațiile lămurite ale lui Strabon, în ochii istoricilor vechi geții și dacii formau același neam). Așa să fie oare? Și să nu existe documente care să vorbească de daci în dreapta Dunării, sub stăpînirea ro-

4 *Art. cit.*, p. 24, n. 2.

5 *Hist.*, IV 93 și urm.

6 *Geogr.*, VII 3, 13.

7 București, 1923, p. 32—33 (acum și în a doua ediție, îngrijită de Radu Vulpe, București, Editura științifică, 1974).

mană? — O inscripție descoperită la sfârșitul veacului trecut de Tocilescu⁸, mai târziu editată în CIL și în mai multe rînduri studiată de cercetători români, de la G. G. Mateescu⁹ la Dumitru Tudor¹⁰, vorbește, în legătură cu un conflict de hotărnicie care opunea o populație strămutată în Dobrogea de romani locuitorilor dintotdeauna ai teritoriului unde aceștia fuseseră obligați să se așeze (într-o împrejurare a cărei dată ne scapă, oricum anterioară sec. II e.n.), de *dacii* cărora autoritățile imperiale le porunceau să se ferească a mai călca hotarele *ausdecensilor*, violate, se vede, în mijlocul turburărilor pricinuite de năvala costobocilor: ... *termini positi territorii ciuitatis Ausde[censis]* (astfel Mommsen în CIL¹¹; preferabilă mi se pare lecțiunea *Ausde[censium]*) *aduersus Dacos*; ... *opus hoc excessent Daci, termini ciuitatis obligati sint*... (cu cele ce urmează).

Orice altă insistență ar fi de prisos. Dacă mai era nevoie, dovada mi se pare făcută că Pârvan avea acoperirea științifică să-și întocmească harta așa cum a conceput-o, menționînd pe daci acolo unde documente irefutabile îi dădeau dreptul să-i situeze.

54. IARĂȘI DESPRE ORGANIZAREA COMUNITĂȚII PONTICE.

Relația ποντάρχης—ἀρχιερέως

În mai multe rînduri de-a lungul ultimilor ani, și mai ales în studiul intitulat *Un nouveau document sur le koinon pontique au IIe siècle. En marge d'un album agonistique d'Istros*¹, am avut prilejul să mă ocup de un important detaliu de organizare a Comunității grecilor din Pont în primele veacuri ale erei noastre, și anume de chestiunea de a ști dacă demnitarul cel mai înalt al acestei federații, așa-numitul *pontarh*, îndeplinea în același timp oficiul de mare-preot, sau dacă dimpotrivă atribuțiile lui erau restrînse la treburile civile ale Comunității, în timp ce afacerile religioase, și în primul rînd celebrarea ceremoniilor de cinstire a împăratului pe tron, erau în seama unei alte persoane, așa-numitul ἀρχιερέως.

În lipsa unei atestări limpezi, epigrafice sau literare, documentele la dispoziția noastră au fost interpretate pe rînd în amîndouă sensurile, ceea ce face că în literatura de specialitate ambele păreri își au apărătorii lor, cu o marcată predilecție pentru cea care vede în calitatea de conducător (temporar) al Comunității o demnitate, ca să zic așa, *cumulativă*: în care atribuții civile se înmănuncheau cu cele religioase și chiar sportive, *pontarhul* fiind în același timp mare preot al cultului imperial² și *agonothet*

⁸ Împrejurările exacte ale descoperirii nu se cunosc

⁹ BCMI, IX, 1916, p. 38 urm.

¹⁰ An. Univ. Buc., Istorie, 1965, p. 50—57.

¹¹ III 14437. Cf. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912, p. 202; R. Vulpe, DID, II (1968), p. 164—165.

¹ BCH, LXXXIV, 1960 (II), p. 434—458 (acum și în *Scythica minora*, București, 1975, p. 230—249).

² În această ultimă calitate, învrednicindu-se de cununi de aur și de veșmintele de purpură la care face aluzie epigrama din Tomis publicată de Condoléon—Reinach în RÉG, 1899, p. 390—391 și de Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 224.

ἢ μ' ἄλλων μερόπων πλέον εἶσιδε κοσμηθέντα
χρυσείοις στεφάνοις πορφυραίοις τε πέπλοις . . .

al spectacolelor organizate pe propria cheltuială, mai ales în amfiteatru : lupte de gladiatori³ și vînători de fiare⁴.

Cealaltă opinie, care face din arhiereu și pontarh deținătorii a două demnități diferite⁵, se întemeiază, dacă înțeleg bine, pe de o parte, pe împrejurarea că în documentele epigrafice cutare sau cutare personaj apare numai cu titlul de ποντάρχης (alteori : ἄρχας τοῦ κοινοῦ sau τῆς 'Εξ-ἀπόλεως⁶), pe de alta, pe faptul că, acolo unde sînt menționate, calitățile de mare preot sau de agonothet se înfățișează oarecum *adăugate*, ceea ce lasă loc presupunerii că ar fi fost exercitate în momente diferite ale carierei celui ce le poartă. Astfel, ca să dau un exemplu, în două inscripții din Tomis, un Πρείσκιος Ἀννιαν[ό]ς poartă titlurile de ποντάρχης, ἄρχας τοῦ κοινοῦ τῶ[ν] 'Ελλήνων καὶ ἀρχιερασάμενος⁷, iar o rudă a acestuia — Αὐρ. Πρείσκιος Ἰσιδωρος — arată a fi fost în zilele lui ποντάρχης καὶ ἀρχιερασάμενος⁸.

O egală incertitudine continuă să domnească, de altă parte, în ce privește pe soțiile marilor preoți, deseori pomenite alături de aceștia ca ἀρχιέρειαι, în măsura în care din textele la dispoziția noastră nu rezultă limpede dacă acest titlu le era dat în calitate de tovarășe de viață ale unor ἀρχιερεῖς, sau pentru că — slujitoare și ele ale cultelor cetății — se ridicaseră prin meritele proprii la rangul de „mari preotese”.

Asemenea nedumeriri par a căpăta un răspuns limpede în două documente epigrafice din Verria (= Beroea), publicate de curînd de J. P. Touratsoglou în *Actele* primului colocvii referitor la istoria Macedoniei în antichitate⁹, despre care mi s-a întimplat să dau seamă într-unul din volumele anterioare ale Studiilor și cercetărilor de istorie veche¹⁰. E vorba de niște „proclamații”, aș zice, vestind organizarea unor vînători și lupte de gladiatori în amfiteatru, prin grija unor conducători ai cunoscutului κοινὸν τῶν Μακεδόνων¹¹ și a soțiilor respective. În prima, săpată în timpul domniei lui Severus Alexander, Valerianus Philoxenus și soția sa Valeriane Ammia se angajează să ofere concetățenilor lor, timp de trei zile, vînători de fiare și lupte de gladiatori ; la fel, în cea de-a doua

³ Vezi, în culegerea lui Louis Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940 (*Amsterdam, 1971), inscripțiile din Tomis cu numerele 41, 42, 43, 44, 45, 46 — toate pomenind în termeni expliciti spectacolele de gladiatori organizate de diferiți pontarhi în exercițiul funcțiunilor lor anuale.

⁴ La Tomis, se cunoaște epigrama funerară a lui Attalos, vînător de fiare în amfiteatru, ucis de un bizon (βοὺς ἄγριος), după multe isprăvi profesionale (AEM, VIII, 1884, p. 9—10, nr. 23 = Robert, *Gladiateurs*, p. 107, nr. 47). Despre o asociație de „iubitori ai vînătorilor în amfiteatru” (φιλοκύνῃγοι) la Callatis, în zilele lui Gordian al III-lea, am avut prilejul să scriu de curînd în Studiul clasic, XIV, 1972, p. 141—148 (= *Scythica minora*, p. 263—269).

⁵ Reprezentată (în urma lui Eckhel, *Doctrina nummorum*, IV, p. 207) de G. Perrot, *Mémoires d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire*, Paris, 1875, p. 171, n. 5 ; Brandis, RE, II, col. 1564—1578 (cf. III, col. 539—542) ; G. Kazarow, Klio, IX, 1909, p. 493 — și, în ultima vreme, de Iorgu Stoian, *Études histriennes*, Bruxelles, 1972, p. 163.

⁶ *Scythica minora*, p. 247, nr. 2,5 — p. 248, nr. 1 (Odessos).

⁷ *Ibid.*, p. 247, nr. 5.

⁸ *Ibid.*, p. 248, nr. 6.

⁹ Ἀρχαῖα Μακεδονία, Ἀνακoinώσεις κατὰ τὸ πρῶτον διεθνὲς συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, Thessaloniki, 1970.

¹⁰ SCIV, XXIII, 1972, p. 155—157.

¹¹ Despre care cf. D. Kanatsoulis în Μακεδονικά, III, 1953—1955, p. 88 urm.

inscripție, din zilele lui Gordian al III-lea, L. Septimius Insteianus Alexander și soția sa Aelia Alexandra.

E vorba, deci, de altceva decît de obișnuitele inscripții funerare sau onorifice unde se înșiră demnități ocupate timp de o viață și în care ne e greu să distingem pe cele exercitate simultan de cele ocupate rînd pe rînd. În cazurile ce ne rețin atenția, putem fi siguri că titlurile ce însoțesc numele celor doi *munerarii* reprezintă dregătorii deținute în *chiar momentul* cînd se făcea vestirea, ceea ce înseamnă că, din chipul cum sînt citate unele în raport cu celelalte, putem scoate răspunsuri la întrebările formulate la începutul acestei note.

Ce ni se spune, deci, în noile texte, despre legătura dintre calitatea de conducător al Comunității macedonenilor (pe grecește Μακεδονiάρχης), acea de mare preot și acea de *agonothet*? — Că erau *toate întrunite în persoana lui Valerianus Philoxenus și toate în același timp*. Și ce aflăm în legătură cu poziția exactă a soției acestuia? — Că, în timp ce soțul ei era mare preot al cultului împăratului pe tron, ea însăși avea calitatea de mare preoteasă a cultului împărătesei. În original, partea din inscripție care ne interesează sună: Οὐαλεριανὸς Φιλόξενος, ὁ μακεδονiάρχης καὶ ἀρχιερεὺς τοῦ Σεβαστοῦ καὶ ἀγωνοθέτης τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων . . . καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ Οὐαλεριανῆ Ἀμμία ἡ ἀρχιέρεια τῆς Σεβαστῆς ἐπιτελέσουσιν ἐν τῇ λαμπροτάτῃ μητροπόλει τῆς Μακεδονiας Βεροιαίων πόλει κυνηγεσίῳ καὶ μονομαχιῶν ἡμέρας τρεῖς . . . ¹².

La fel în proclamația din timpul lui Gordian al III-lea, cu deosebirea că de data aceasta justificarea titlului de mare preoteasă pentru soția macedoniarhului ni se înfățișează mai puțin limpede: Aelia Alexandra a putut fi și ea ἀρχιέρεια a împărătesei pe tron (Sabinia Tranquillina), dar exclus nu-i nici ca titlul să-i fi fost atribuit numai în calitate de soție a marelui preot: ὁ μακεδονiάρχης καὶ ἀρχιερεὺς [τῶν Σεβαστῶν καὶ ἀγωνο]θέτης τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων . . . [Λ(εὐκiος) Σε]πτίμιος Ἰνστειανὸς Ἀλέξανδρος καὶ Αἰλ(ία) Ἀλεξάνδρα ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἡ ἀρχιέρεια ἐπιτελέσουσιν ἐν τῇ] λαμπροτάτῃ καὶ Β νεωκόρῳ μητροπόλει τῆς Μακεδονiας Βεροιαίων πόλι (*sic*) κυνηγεσίῳ καὶ μονομαχι[ῶν] ἡμέρας Γ . . . ¹³.

Firește, posibilă rămîne și obiecția că situațiile ar fi fost diferite în Comunitatea macedonenilor și în acea a grecilor din Pontul Stîng. Personal n-o cred valabilă, nici nu sînt dispus să-i dau crezare. Dar ceea ce, pînă la urmă, s-ar putea accepta cu privire la rolul și la atribuțiile marei preotese, mi se pare inadmisibil cînd e vorba de șeful Comunității — *pontarh* (respectiv *macedoniarh*), dar și *mare preot* și *agonothet* în același timp. În această privință documentele pe care le-am citat mi se par categorice, iar indicațiile lor sînt de aplicat, de bună seamă, și Comunității pontice în primele veacuri ale erei noastre, curmînd o dispută care din lipsă de texte lămuritoare s-a prelungit oricum prea mult.

¹² Ἀρχαῖα Μακεδονiα, p. 281—284 (= AE, 1971, 430).

¹³ *Ibid.*, p. 285—289 (= AE, 1971, 431).

55. TOMIS, CETATE GETO-GREACĂ ÎN EPOCA LUI OVIDIU ?

În mai multe rânduri de-a lungul ultimilor ani, ocupându-mă de soarta cetăților grecești de pe țărmul dobrogean către începutul erei noastre, mi s-a întâmplat să-mi exprim dezacordul față de unele teze ale articolului lui Scarlat Lambrino: *Tomis, cité gréco-gète chez Ovide*, publicat în volumul festiv *Ovidiana. Recherches sur Ovide publiées à l'occasion du bimillénaire de la naissance du poète*, Paris, 1958, p. 379—390. Din numărul acestora, rețin atenția în chip deosebit exegeza dată de regretatul învățat versurilor 23—32 din epistula pontică IV 13, precum și aceea a versurilor 43—44 din *Tristia*, V 10.

După cea dintii din aceste interpretări, ceremonia descrisă cu lux de amănunte de poetul care-și revendică și meritul organizării ei la scurtă vreme după moartea lui August și trecerea lui între zei, n-ar fi fost, ca să vorbim ca autorul nostru, „une réunion mondaine pour une *recitatio*”, ci „une sorte de première manifestation du culte impérial à Tomis ou tout au moins un témoignage de loyauté envers le nouvel empereur, précédant ou accompagnant un éventuel serment de fidélité”¹.

Acum, în legătură cu răspindirea cultului imperial și indeosebi a cultului lui Augustus printre grecii din provinciile răsăritene, după apoteoza celebrată la 17 septembrie 14 e.n.², ar fi desigur multe de spus. Tot așa, despre onorurile atribuite întemeietorului imperiului încă din timpul vieții, în ciuda opreliștilor oficiale și chiar a refuzului de a se lăsa divinizat, exprimat în mai multe rânduri de-a lungul unei domnii prelungite timp de patru decenii³. În această ordine de idei, faptul cel mai interesant ce se poate cita (trecut cu vederea de Lambrino, dar de care în momentul cînd își scria articolul ar fi putut avea cunoștință) e existența la Histria, în apropiere de *Tomis*, a unui templu închinat Ἀυτοκράτωρι Καίσαρι Σεβαστῷ (cu alte cuvinte, lui *August încă în viață*) de un personaj altminteri necunoscut, Papas, fiul lui Theopompos⁴.

Așa stînd lucrurile, dacă — în legătură cu săvîrșirea din viață a împăratului pe tron și cu înscăunarea normală a unui succesor — Ovidiu ar fi vorbit de o manifestație de loialism față de stăpînirea romană din partea grecilor din Tomis, faptul n-ar fi cituși de puțin excepțional. Cel mult ne-am putea întreba dacă inițiativa ceremoniei trebuia să vie din partea poetului surghiunit sau, mai degrabă, din partea autorităților locale (și independent de chestiunea de a ști dacă la data respectivă Comunitatea

¹ *Art. cit.*, p. 385—388.

² CIL, VI 4, p. 3315, nr. 32.493. Cf. Tac., *Ann.*, I, 10 și, despre ritualul divinizării (*consecratio*), E. J. Bickermann, *Archiv f. Relwiss.*, XXVII, 1929, p. 1—34 și paginile mele din *Studii de ist. a religiilor*, p. 133—156.

³ Despre cultul lui August în timpul vieții și după moarte, pe lângă monografia regretatei Lily Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown Conn., 1931, studiul recent al lui Christian Habicht, *Die augusteische Zeit u. das erste Jhdt. v. Christi Geburt*, în *Le culte des souverains dans l'Empire romain* (Entretiens Hardt XIX), Vandoeuvres-Genève, 1973, p. 41—88.

⁴ *Histria I* (București, 1954), p. 511, nr. 9, text reluat și comentat în *Studii de istorie a rel. antice*, p. 156—163.

pontică era cumva constituită sau numai pe cale de întemeiere⁵. Dar Lambrino vrea să ne convingă că întreaga punere în scenă descrisă de poet ar fi fost pentru uzul geților constituită pentru circumstanță într-o adunare armată și care — la lectura versurilor solemne — și-ar fi exprimat aprobarea zăngănind din săbii. „Une réunion solennelle de ce genre — citim în continuarea pasajului reprodus — pourrait expliquer et l'assemblée des Gètes en armes et leur enthousiasme feint pour un poème froid, dont la valeur littéraire ne comptait pas mais dont le sens religieux pouvait être accepté sans discussion, puisque sa vraie portée était politique”.

Toate acestea sînt speculații lipsite nu numai de o bază documentară dar și de cea mai elementară verosimilitate. Cum să credem că o adunare de geți ar fi putut fi adusă să împărtășească credința romană (sau greacă) despre un om devenit zeu după moarte pe calea unor rituri de care n-aveau habar și a căror noimă le-ar fi fost explicată în versuri de a căror compunere avem dreptul să ne îndoim:

*Materiam quaeris? laudes de Caesare dixi.
Adiuta est novitas numine nostra dei.
Nam patris Augusti docui mortale fuisse
Corpus, in aetherias numen abisse domos:
Esse parem uirtute patri, qui frena rogatus
Saepe recusati cepit imperii...⁶*

Cum să credem, în același timp, că o adunare de geți înarmați ar fi putut avea loc în cetatea pe care, de-a lungul scrierilor lui din exil, același Ovidiu ne-o înfățișează în fiecare moment expusă atacurilor lor prădalnice:

*Quam miserum est, porta uitam muroque tueri,
Vixque sui tutum uiribus esse loci!
Aspera militiae iuuenis certamina fugi,
Nec nisi lusura mouimus arma manu;
Nunc senior gladioque latus scutoque sinistram,
Canitiem galeae subicioque meam...⁷*

Și cum să credem că acești dușmani înverșunați, ale căror săgeți rătăcite puneau în primejdie pînă și viața trecătorilor pe ulițele Tomisului; acești barbari în dependenți, și care aveau să rămînă astfel pînă la transformarea Traciei în provincie romană, s-ar fi supus injoncțiunilor exilatului lipsit de o calitate oficială, care era Ovidiu, venind să depună într-o formă mai mult sau mai puțin solemnă un jurămint de fidelitate față de noul împărat?

Asemenea jurăminte ne sînt desigur cunoscute și ne-au fost păstrate de texte studiate în vremea din urmă de Peter Herrmann în cartea-i inti-

⁵ Abia dacă trebuie să mai amintesc să rostul diferitelor *koina* provinciale fiind de a veghea la consolidarea stăpînirii romane în lumea cucerită, organizarea de festivități în cinstea fiecărui nou *diuus* era și în Comunitatea pontică sarcina de căpetenie a pontarhului — totodată mare preot al cultului imperial. În această din urmă problemă, pe lângă *Contribuții*², p. 401-431, v. și nota publicată mai sus. p. 198 și urm.

⁶ *Ex Ponto*, IV 13, 23—28.

⁷ *Trist.*, IV 1, 69—74.

tulată *Der römische Kaisereid*⁸ : dar nicăieri — spun : *nicăieri* — în aceste documente nu se face mențiune de un jurământ de credință față de indiferent ce împărat depus de o populație din afara hotarelor imperiului⁹.

Și-atunci, cu ce rimează lăudăroșenia poetului? Și cu ce rimează credulitatea abia concepibilă a fostului profesor la Universitatea din București, care în această împrejurare dă dovadă de o lipsă de critică indeobște străină lucrărilor lui despre Dobrogea antică? — Cînd e vorba de Ovidiu, explicația e de căutat în tendința permanentă a scrierilor lui din exil, aceea de a-și clama în orice împrejurare lealismul față de familia domnitoare, cu nădejdea — care cu vremea avea să se dovedească deșartă — de a-și dobîndi iertarea și rechemarea dintr-un surghiun socotit mai rău decît moartea. Cînd e vorba de Lambrino, în schimb, ușurința cu care se complăce să-și clădească teoria se datorează, cred, împrejurării că oferindu-și contribuția la o culegere menită să sărbătorească bimilenarul nașterii poetului, s-a simțit parcă obligat să descopere într-o operă citită de toată lumea aspecte necercetate și, pînă la un punct, neașteptate. Trebuie spus, dealtfel, că același bimilenar a prilejuit și alte încercări discutabile de valorificare a operei ovidiene, de la romanul *Dieu est né en exil*, în care poetul era prezentat ca un creștin *avant la lettre* (salutat cu căldură de Jérôme Carcopino, bucurossă vadă acceptată propria-i convingere despre un Ovidiu mistic, exilat la capătul lumii pentru practici de divinație pythagoreică¹⁰), pînă la unele speculații lingvistice ale lui Eugen Iozovan a căror îndreptățire s-ar cere mai temeinic dovedită¹¹.

Oricum ar sta lucrurile, încă și mai surprinzătoare decît considerațiile cu privire la participarea geților la o ceremonie inspirată de cultul imperial e, la Lambrino, concluzia după care în zilele lui Ovidiu Tomis n-ar mai fi fost o colonie greacă, ci o cetate greco-getă sau geto-greacă, în care cele două elemente etnice ar fi trăit alături în deplină armonie. „Tomis est donc une ville double — sînt propriile lui cuvinte —, grecque de fondation, gétique par l'apport de cette population des alentours, établie entre les murs de la cité¹².”

Afirmația din urmă se întemeiază pe o altă interpretare temerară a învățatului, după care în *Tristia*, V 10, 43—44, poetul ne-ar fi lăsat dovada că, în anumite împrejurări, în piața cetății milesiene ar fi avut loc dueluri judiciare în cadrul cărora geții stabiliți statornic printre greci și-ar fi lichidat pe calea armelor conflictele de tot felul. În modul de a înțelege al lui Lambrino, vărsările de sînge menționate în textul latin n-ar fi simple ciocniri violente între oameni gata oricînd să pună mîna pe cuțit¹³, ci,

⁸ (Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike u.zu ihrem Nachleben, 20), Göttingen, 1968.

⁹ Vezi, în lucrarea abia citată, p. 122—126, lista și textele jurămintelor păstrate, cele mai multe în limba greacă.

¹⁰ *L'exil d'Ovide, poète néopythagoricien*, în *Rencontres de l'histoire et de la littérature romaines*, Paris, 1963, p. 59—170.

¹¹ Apud Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II (Berlin, 1960), p. 203. De același autor, cf. și *Réalités pontiques et nécessités littéraires chez Ovide*, în *Atti del Convegno internazionale Ovidiano*, Roma, 1959, II, p. 355—370.

¹² *Op. cit.*, p. 388.

¹³ *Trist.*, V 10, 43—44 : *Adde, quod iniustum rigido ius dicitur ense, / dantur et in medio vulnere saepe foro...*

cum am mai spus-o, *dueluri judiciare*, o instituție tradițională a geților dobrogeni, recunoscută ca atare și tolerată de greci pe baza unei înțelegeri formale. „Malgré cette barbarie et cette inhumanité que leur attribue Ovide, (le Gètes) avaient sans doute de la retenue et une certaine moralité... Ce n'est qu'à cette condition que peut s'expliquer leur présence à l'intérieur de la ville des Hellènes civilisés, et s'ils y sont admis, il le sont, sans doute, à la suite d'une entente officielle. Les Grecs les acceptent avec leurs institutions et, au besoin, ils leur cèdent l'agora pour les jugements. Les Gètes, de leur côté, respectent la ville et la population”¹⁴.

În ce măsură se potrivește această descriere idilică cu starea de lucruri zugrăvită de Ovidiu — nu într-un singur loc, ci în ansamblul scrierilor lui din exil — o știe oricine a citit aceste texte fără idei preconceptionale¹⁵. În ce măsură se poate vorbi, la Tomis, în ultimii ani ai domniei lui August, de două comunități diferite, păstrându-și ființa etnică dar trăind în bună înțelegere la adăpostul acelorași ziduri, o știe cine a avut prilejul să studieze cu luare aminte inscripțiile din Tomis, singurele mărturii nemijlocite despre situația cetății către începutul erei noastre. Ceea ce se desprinde din acestea — limbă, onomastică, instituții civile și religioase — ne lasă să înțelegem că nimic nu deosebește Tomisul de celelalte două colonii grecești de pe litoralul dobrogean, Histria¹⁶ și Callatis, că nimic în ele nu trădează existența dublei comunități de care vorbește Lambrino, ori a unei înțelegeri oficiale pe baza căreia geții și-ar fi avut un loc al lor rezervat înăuntrul incintei tradiționale.

Tocmai în legătură cu această incintă menită să-i apere, dar care spre sfârșitul erei vechi și începutul celei noi inspira tomitanilor cele mai îndreptățite îngrijorări, dispunem de două documente de mare interes, cunoscutele decrete privitoare la garda recrutată cu scopul de a supraveghea intrările și ieșirile din oraș, ziua și noaptea, într-un moment de cumpănă pentru cetate¹⁷. În aceste două lungi texte, care, pelingă alte amănunte revelatoare, ne-au păstrat și numele celor 40 de cetățeni chemați să presteze un serviciu ostășesc temporar, în frunte cu doi *hegemoni* investiți cu puteri discreționare, nimic nu lasă să se bănuiască prezența în interiorul zidurilor a unei alte comunități decât cea greacă. Numele milițienilor sînt curat grecești, la fel și ale comandanților lor; magistrații amintiți incidental, zeii pomeniți în cuprinsul celui de-al doilea decret nu se deosebesc prin nimic de dregătorii oricărei colonii milesiene ori de divinitățile din panteonul tradițional¹⁸. Situația nu se schimbă nici în veacurile următoare, cu

¹⁴ *Art. cit.*, p. 388.

¹⁵ Dacă mai era nevoie, cf., între multe altele, și versurile din *Trist.*, V 7, 19–20 : *Dextera non segnis fixo dare uulnera cultro, / Quam iunctum lateri barbarus omnis habet...*, sau V 7, 47–48 : *Non metuunt leges, sed cedit uiribus aequum, / uictaque pugnaci iura sub ense iacent...*

¹⁶ În sprijinul alegațiilor sale (la p. 389), Lambrino citează informația oferită de decretul histrian pentru Agathocles fiul lui Antiphilos, după care, într-un moment de cumpănă, băștinași din teritoriul rural al Histriei s-ar fi refugiat în cetate contribuind chiar la apărarea ei. Dar situația pe care o invocă e total diferită de cea de la Tomis, cum am încercat s-o dovedesc cu ani în urmă în *Studii clasice*, V, 1963, p. 137–161 (acum și în *Scythica minora*, p. 31–55).

¹⁷ *Syll.*³, 731.

¹⁸ Trăsăturile comune ale instituțiilor civile și religioase din coloniile Miletului cu cele ale metropolei asiatică au fost bine puse în lumină, cu o jumătate de veac în urmă, de Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920.

deosebirea că în onomastica revelată de inscripțiile funerare sau în listele de membri ai unor asociații religioase își fac apariția, ici și colo, fie unele nume trace, fie nume trace cu patronimice grecești, fie nume grecești cu patronimice trace, semne indiscutabile ale unui proces de amalgamare a celor două elemente etnice și a unei elenizări culturale a tracilor mai târziu „romanizați” în același înțeles cultural și chiar politic¹⁹.

Ce rămâne, în aceste condiții, din bizara teorie a existenței la Tomis, în epoca lui Ovidiu, a două comunități, getică și greacă, distincte și totuși asociate statornic? — Nimic, și încă o dată nimic. Cel mai bun serviciu ce se poate face autorului e să nu se mai vorbească de ea, și așa aș fi făcut și eu, dacă ici și colo nu s-ar întâlni cercetători grăbiți să accepte, de dragul noutății, cele mai năstrușnice invenții²⁰. O cunoaștere adincită a istoriei coloniilor grecești din Marea Neagră revelă că nicăieri pe malurile de vest și de nord ale acesteia — cu excepția, poate, a îndepărtatei așezări de la gura Donului, Tanais — n-a existat vreodată o dublă comunitate, în sensul preconizat de Lambrino²¹. Ceea ce se constată, în schimb, e că pînă târziu în epoca romană în fiecare din aceste *apoikii* o populație predominant greacă și-a păstrat cu îndirjire cultura și limba, instituțiile și religia. În fiecare, pînă și în cele mai conservatoare (ca Histria, unde această tendință apare mai vizibilă decît oriunde²²), elemente trace — elenizate sau romanizate, venite din teritoriile rurale sau strămutate de departe — se adaugă populației locale, amestecîndu-se cu ea prin legături matrimoniale sau de simplă conviețuire, fără să-i schimbe caracterul predominant elenic, nici deprinderile de viață. Pentru coloniile de pe litoralul românesc, un amplu studiu inedit al Emiliei Doruțiu închinat *Populației din Dobrogea în primele trei veacuri ale erei noastre* aduce în această privință statistici de primă mînă, întocmite pe baza materialului epigrafic. Situații similare se constată și în alte așezări de la periferia lumii trace — Byzanțul sau Thasos — în legătură cu care s-a pretins fără temei că ar fi constituit și ele comunități mixte. Despre situația din insula lui Herakles, judecări întemeiate prezintă Pierre Devambez într-o substanțială dare de seamă a cărții lui Jean Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*²³.

¹⁹ Pînă la publicarea lucrării citate mai jos a Emiliei Doruțiu-Boilă. Cf. Chr. Danoff s.v. *Tomis* în RE, IX, col. 1405—1406.

²⁰ De o „getizare” a Tomisului în vremea care ne reține atenția vorbește și I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 32.

²¹ Fără să ne putem explica lîmpede în ce fel s-a ajuns la această situație, către începutul sec. III e.n. mai multe inscripții monumentale ajunse pînă la noi ne vorbesc de consolidări ale incintei și de reparații în *agora* realizate cu cheltuiala comună a grecilor și a tanaților din așezarea căreia i se spune în mod obișnuit ἐμπόριον. Cele două grupuri etnice au fiecare magistrați proprii: mai-marelui grecilor i se zice ἑλληνάρχης, căpeteniei localnicilor, ἀρχὼν Ταναϊτῶν (IPE, II 427, 428, 430), ambii subordonați probabil unui împuternicit al regelui bosporan care controla regiunea (A. Herrmann, RE IV A (1932), col. 2169). După puținele informații care ne stau la dispoziție, chiar și la Tanais rămîne îndoielnic dacă avem a face cu o *singură* așezare, administrată în comun, sau cu două, juxtapuse, cum pare să rezulte din cercetările arheologice executate aci cu începere din 1957. Cf. V. F. Gaidukevici, *Bosporskoje Carstvo*, Moscova, 1949, p. 344 și A. Boltunova, *K istorii Tanaisa*, Klio, XLII, 1964, p. 195—206.

²² În această privință, cf. considerațiile mele în Actele Congresului de arheologie clasică de la Paris (1963), p. 331—334.

²³ Journal des Savants, 1955, p. 28—40, 73—91.

Cu privire la Byzanț, îmi face plăcere să reproduc reflecțiile pline de miez ale lui Louis Robert, a cărui competență, îmbrățișind toate aspectele vieții istorice a cetății de pe țărmul Bosforului, nu mai are nevoie să fie subliniată. „Byzance — scrie el, într-o carte consacrată steluțelor funerare din acest oraș despre care s-a dat seamă în paginile Studiilor clasice²⁴ — a conservé ténacement ce qu'elle avait reçu de ses origines. Cette persistance est, dans les colonies grecques, un fait général... Précisément Dionysios de Byzance, auteur du *Anaplous Bospori*, a une excellente formule pour l'exprimer (ed. Güngerich, § 39): τὰ δὲ εἶδη τῶν οἰκιστῶν, νόμοι τοῖς ἀποίκιοις („les usages des fondateurs sont devenus des lois pour les colons”)²⁵.

Aceste puține cuvinte rezumă lapidar situațiile de felul celei ce ne interesează și constituie cel mai bun răspuns la speculațiile a căror inanitate m-am simțit dator s-o relev. Căci, cum mi se va îngădui poate să spun, cu cuvintele lui Ephoros și cu referire nu numai la aceste puține pagini, ci la toate *Notele de lectură* cite am publicat și voi mai apuca poate să public, „m-am străduit să stabilesc adevărul în această privință și în altele la fel, de cite ori faptele înfățișează aspecte nelămurite ori dau loc la tâlcuiuri neadevărate: ταῦτα δὲ καὶ τὰ τοιαῦτα διακριβοῦν εἰσθαμεν, ὅταν ἡ τι τῶν πραγμάτων ἢ παντελῶς ἀποροῦμενον ἢ ψευδῇ δόξαν ἔχον²⁶.

NOTES DE LECTURE*

RÉSUMÉ

51. — *Sur une inscription mithriaque d'Istros éditée par Pârvan.* Dans l'*album* qui nous a conservé les noms des souscripteurs à la construction d'une grotte mithriaque à Istros (Dacia, II, 1925, p. 218, no. 21 = CIMRM, II 2296), pour la plupart des gens connus dans la prosopographie de cette ville au IIe siècle, l'éditeur, Pârvan, lisait aux lignes 3—4 : ἐπὶ ἐ[ε]ρω Ἰουλίῳ Σεουήρου [β(ε)νεφικιαρίῳ] ὑπατικοῦ, pensant avoir à faire à un simple *beneficiarius consularis*, qui, dans la confrérie religieuse à laquelle il appartenait, aurait exercé la fonction de prêtre (viager ou annuel). En réalité, l'examen de la pierre révèle qu'à la ligne 4, avant ὑπατικοῦ, il n'y a aucune trace du sigle βφ (qu'on reconnaît clairement à la ligne 15, après le nom de Iulius Bassus). En outre, dans les inscriptions histriennes, la mention d'un ἱερεύς en tête d'un document plus ou moins officiel, comme notre liste, concerne chaque fois l'éponyme de la ville, le prêtre d'Apollon Médecin. Dans ces conditions, plutôt qu'un bénéficiaire,

²⁴ VII, 1965, p. 353—358.

²⁵ Nezih Firatlı, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. Robert, Paris, 1964, p. 135.

²⁶ Ephoros citat la Strabon, *Geogr.*, X 3—4.

* Les séries précédentes de ces *Notes de lecture* ont paru dans *Studii clasice*, VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—249; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190; XIII, 1971, p. 171—190; XIV, 1972, p. 195—222; XV, 1973, p. 163—181; XVI, 1974, p. 249—265.

prêtre de l'association en question, il convient de voir en Iulius Severus un gouverneur de rang consulaire de la Mésie Inférieure (ὕπατιχός) qui, en une année quelconque de sa mission, a dû exercer à Istros la dignité d'éponyme. Des trois Iulii Severi qui vers le milieu du IIe siècle ont administré la province des bouches du Danube, l'A. estime qu'il pourrait s'agir de T. Statilius Iulius Severus, dont la présence est attestée en Mésie en 159.

52. — *A la poursuite du salut. En marge d'une inscription de Tomis.* Rappelant la tendance, largement répandue vers la fin de l'ère païenne, de se faire successivement initier dans les mystères d'un grand nombre de divinités secourables, l'A. cite plusieurs exemples de ce comportement offerts par des documents de Tomis et d'Istros. A cette occasion, il suggère qu'un personnage connu à Istros comme adorateur du μέγας θεός Διόνυσος pourrait être le même qui, à Tomis, figure sur une liste de mystes de Cybèle. Dans le premier cas notre homme s'appelle Ἀλέξανδρος ΗΛΕΙ, dans le second, son nom a été lu par les éditeurs (IGR, I 614) Ἀλέξανδρος ΗΛΕΙ. Ce patronymique insolite doit certainement être corrigé en ΗΛΕΙ, ce qui, en supprimant dans le texte tomitain un nom fantôme, nous permet de reconnaître dans son porteur une de ces âmes en peine, si nombreuses aux IIe et IIIe siècles, qui, en multipliant les initiations et les manifestations de piété, espéraient s'assurer un sort privilégié dans l'au-delà.

53. — *Critiques ou calomnies? A propos d'une étude de J. Bromberg sur la Dobroudja au moyen âge.* Au hasard d'une nouvelle lecture de l'article de J. Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Mediaeval Dobroudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia* (Byzantion, XII, 1937, p. 151—180, 459—475 et XIII, 1938, p. 9—71), qui, en même temps que de nombreuses lacunes d'information, accuse une fâcheuse tendance à faire la leçon aux savants roumains s'étant occupé de l'histoire de la Dobroudja dans l'antiquité, en ne reculant même pas devant la calomnie, l'A. relève le reproche adressé à V. Pârvan d'avoir faussement mentionné la présence des Daces en Scythie Mineure à l'époque romaine. A ce sujet, il rappelle d'abord que pour les historiens et les géographes anciens les Gètes et les Daces étaient deux branches du même peuple (ainsi Strabon, *Geogr.*, VII 3, 13), ensuite le fait que précisément à l'époque romaine une inscription connue de longue date (CIL, III 14437) mentionne, à propos d'une querelle de confins, la présence des Daces dans le territoire rural de la *ciuitas Ausdecensium* (au Sud de Callatis) : ... *aduersus Dacos... opus hoc excessent Daci termini ciuitatis obligati sint* (lecture de Mommsen).

54. — *Encore sur l'organisation du 'koinon' pontique: le rapport ποντάρχης — ἀρχιερεύς.* Sur la question de savoir si dans le *koinon* de Mésie les dignités de pontarque et de grand-prêtre du culte des empereurs étaient cumulatives ou exercées par deux personnes différentes, l'A., qui a toujours penché vers la première de ces opinions, estime pouvoir invoquer le témoignage de deux inscriptions récemment publiées par J. P. Touratsoglou Ἀρχαῖα Μακεδονία, Thessaloniki, 1970, p. 81—289 = AE, 1971, 430—431) d'où il ressort clairement que, tout au moins dans le κοινὸν τῶν Μακεδόνων, le μακεδονιάρχης cumulait cette dignité

avec celles d'ἀρχιερεὺς et d'ἀγωνοθέτης des chasses et combats de gladiateurs organisés par le κοινόν en l'honneur de l'empereur régnant (Gordien III).

55. — *Tomis, cité gréco-gète à l'époque d'Ovide?* A propos d'un article de S. Lambrino portant cet titre et paru dans *Ovidiana. Recherches sur Ovide publiées à l'occasion du bimillénaire de la naissance du poète* (Paris, 1958, p. 379—390), où ce savant croyait pouvoir soutenir qu'aux premières années de notre ère Tomis était „une cité double : grecque de fondation, gétique par l'apport de cette population des alentours, établie entre les murs de la cité”, l'A. défend le point de vue selon lequel cette colonie de Milet, fondée au VIe siècle sur le littoral roumain de la mer Noire, est restée tout au long de son existence historique grecque par la langue aussi bien que par les institutions, civiles et religieuses. Le témoignage des inscriptions est à cet égard décisif et il nous permet de comprendre que — quels qu'aient été ses rapports avec les Gètes qui peuplaient l'arrière-pays — Tomis n'a jamais abrité une communauté double, au sens où l'entend Lambrino, qui va jusqu'à postuler l'existence d'une „entente officielle” aux termes de laquelle les Grecs auraient accepté dans leur ville les Gètes „avec leurs institutions”, leur cédant même l'*agora* pour des duels judiciaires. Cette dernière affirmation est étayée par l'interprétation abusive de deux vers des *Tristes* (V 10, 43—44), dont le vrai sens est différent. On peut en dire autant du passage emprunté à l'épître *Ex Ponto* IV 13, vers 23—32, où l'on nous invite à reconnaître „une sorte de première manifestation du culte impérial à Tomis ou tout au moins un témoignage de loyauté envers le nouvel empereur, précédant ou accompagnant un éventuel serment de fidélité”.

